



Meşrutiyet'in Meşruiyeti

Hasan Barlak

İstanbul, Yeditepe Akademi Yayınevi, 2023, 248 sayfa, ISBN: 978-625-8260-28-1.

Muhammed Ali AĞACA *

Hem Osmanlı çağdaşlaşması hem de Türk demokrasisi tarihi açısından bir kırılma noktası olan Meşrutiyet'in ilanı ve onun şekillendirdiği sonraki süreç, Türk tarih yazıcılığının başat konularından biri olarak tartışılmalıdır. İncelediğimiz eser, işte bu mühim konunun felsefi ve tarihî köklerine inerek, onu İslâm düşüncesi bağlamında meşru bir zemine oturtturarak açıklamayı amaç edinmiştir. Tanzimat'tan itibaren yapılan Batı modelli yeniliklere bazı Osmanlı çevrelerinin mesafeli durduğu hatta yeniliklere tepkisel yaklaştığı malumdur. Doğrusu, Meşrutiyet'in ilanından sonra meşruti idare adına vadedilenlerin büyük kısmının gerçekleşmemiş olması yüzünden toplumun genelinde, özellikle de ikna edilmesi gereken muhafazakâr kesiminde belirgin bir hoşnutsuzluk vardı. Geline nokta hem siyasi hem entelektüel elitler Meşrutiyet'in yanlış anlaşıldığı veya yeteri kadar anlaşılmadığı kanaatindeydiler. O takdirde insanlara, meşrutiyetin İslâm'a uygun bir yönetim biçimi olduğunun izah edilmesi gerekiyordu (s. 10-11).

Bilindiği üzere devletler de insanlar gibidir; doğarlar, büyürler, yaşarlar ve ölürler. Nasıl ki insanların ömründe çocukluk, gençlik, yaşlılık gibi çeşitli dönemleri varsa devletlerin ömürlerinde de böyle dönemler vardır. İncelediğimiz eser, konusu itibarıyla 1800'lerin sonu ile 1900'ların başlangıcını kapsamaktadır ki bu dönem Osmanlı Devleti için çöküş dönemidir. Bu dönemde birçok tarihinin kabul ettiği üzere Osmanlı Devleti, *sonun başlangıcı* olarak isimlendirilen döneme girmiş bulunmaktadır.

* Lisans Öğrencisi, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Tokat, [ORCID: 0009-0004-9269-4843](https://orcid.org/0009-0004-9269-4843), muhammedaliagaca5@gmail.com

Devletlerin siyasal varlığının sonu daima zor ve karmaşık olmuştur. Bu noktadan hareketle üç kıtada hüküm sürmüş, birçok millete bünyesinde hayat sahası tanımış bir imparatorluğun sonu kavgasız, gürültüsüz olabilir miydi? Kimilerine göre meşum yüzyıl, kimilerine göre *imparatorluğun en uzun yüzyılı* olan, Osmanlı'nın bu son dönemi sayısız hesaplaşmanın, kavganın ve davanın yaşandığı bir evredir. Mevzubahis eser, bu yüzyılın en çetin dönemlerinden biriyle iştiğal etmektedir. Başta söylediğimiz gibi eser, Meşrutiyet'e meşru bir zemin hazırlamak ve toplumun bu hususu kabulü için hangi dinî kanıtların ileri sürüldüğünü, bu kanıtların nasıl birbirleriyle çeliştiğini, hangi noktaların eksik kaldığını dile getirmektedir.

Meşrutiyet'i savunma görevini üstlenen ulema ve münevver, aslında modern siyasi düşünceye ve uygulamalara İslâmi bir şekil kazandırma uğraşı vermiş, meşruti idareyi İslâmi kavramlar, değerler ve tarihî gelenekler çevresinde yorumlamışlardır. Onlar modern siyasal sistemler üzerinde detaylı açıklamalara girmedikleri gibi parlamenter sistemler üzerine Batı'da tartışılan konulara da el atmamışlardır. Bunun yerine genellikle meşrutiyet idaresini mutlakiyet idaresiyle karşılaştırarak, halkın da yönetime katıldığı meşruti idarenin gerekliliğini, daha çok da İslâmiliğini kanıtlamaya çalışmışlardır. Ayrıca Batı'nın siyasal yöntemlerini ve İttihatçıların bayraklaştırdığı hürriyet, müsavat ve uhuvvet kavramlarını İslâmi potada eritme çabası sergilemişlerdir (s. 10-11).

Eserde dönemin önemli ulemasından Musa Kazım, Mehmed İzzet, Mehmed Zeynel Abidin Efendilerin meşrutiyet konusundaki görüşleri incelenmiştir. Bu şahısların iddiaları incelenmeden evvel kısa biyografileri verilerek, nasıl bir çevrede yetiştikleri ve hangi fikirlerle Meşrutiyet'i meşrulaştırmak istedikleri açıklanmıştır. Ana vatanında liberte, egalite, fraternite olarak bilinen; Osmanlı'ya hürriyet, müsavat, uhuvvet olarak geçen; günümüz ifadesiyle özgürlük, eşitlik, kardeşlik olarak tanımlanan kavramların menşei, ortaya çıktığı yerdeki toplumu nasıl etkilediği, sonrasında dönemin dünyasına nasıl yayıldığı ve Osmanlı'ya nasıl sirayet ettiği, eserin odak noktasını teşkil etmektedir. Meşrutiyet'e giden siyasi olayları okuyucuya aktaran yazar, tarihî olarak önemli kişiliklere de yer vererek okura bu şahısların gözünden bir manzara tasvir etmektedir.

Böyle bir çalışmada siyasi düşüncelere eşlik eden, bazen onların önünden giden bazen de ardı sıra onları takip eden siyasi hadiseleri atlamak fikirlerin bir derece havada kalmasına sebep olabilirdi. Bundan dolayı kitapta, öncelikle II. Meşrutiyet'e giden siyasi süreç ana hatlarıyla aktarılmış ve yine aynı zaman dilimi içerisinde Yeni Osmanlılar ve Jön Türkler tarafından meşruti idarenin İslamileştirilmesi bağlamında yapılan vurgulara temas edilmiştir.

Yapılacak bir yeniliğin din ile meşrulaştırılması, Osmanlı çağdaşlaşma tarihinde çok defa karşılaşılan bir durumdur. Aslına bakılırsa yalnızca Osmanlı Devleti'nde değil, Doğu devletlerinin çoğunda bu olgu sosyolojik bir vakadır. Osmanlı devlet teşkilatı, dinî alan ile iç içedir. Osmanlı devlet yapısı bu iki gücü bir bütün gibi telakki etmektedir. Osmanlı Devleti, klasik yapısının bozulmasıyla ıslahat dönemine girmiştir. Islahat dönemindeki başarısızlıklar tabii sürecin bir kanunu olarak; zamanına, çağına uyma zorunluluğunu daha açık bir şekilde göz önüne sermiş ve çağdaşlaşma döneminin kapısını aralamıştır.

Çağdaşlaşma döneminde Osmanlı idarecileri, klasik kurumların yetersiz kaldığını, geriye dönülemez bir biçimde bozulduğunu ve bozulan bu yapının yerine zamana uygun yeni kurumların getirilmesi gerektiğini açık bir şekilde görmüştür.

Çağına uyma noktasında Osmanlı Devleti'nin rol modeli Avrupa idi. Burada bir sorun ortaya çıkıyordu; kuruluşundan bu yana İslâmî kurumları devlet idaresinin merkezine koymuş olan bir yapı, asırlardır mücadele ettiği Avrupalı kurumları topluma nasıl kabul ettirecekti? Bu sorunun cevabı, yapılacak yeniliklerin din ile meşrulaştırılmasıydı. Evvelki asırlarda savaşa girmeyi meşru kılmak için fetva veren ulema şimdi Batı modellenmiş yeniliklerin meşruluğunu sağlamak için tekrar devreye girecekti. İncelediğimiz eserin, ulemayı Cemil Meriç'in gözünden anlatması manidardır. Ulemanın Osmanlı klasik çağındaki konumunu ve modernleşmeyle ortaya çıkan vaziyeti Cemil Meriç şöyle yorumlamıştı: *“Ulema ile halk bir bütündür. Ulema halkın vicdanı, şuurudur. Osmanlı bir nomokrasidir (kuralların hüküm sürdüğü düzen). Nomos, şeriattir. Padişah ve şeyhülislam, ezeli kanunların bekçisi ve icra vasıtası olmaktan ibarettir. Ulema ayrı bir sınıf değil halkın kendisidir (...)*” (s. 62).

Eserde, fikirleri incelenen müelliflerin iddialarını tek tek incelemek ve anlatmaktansa bunu okuyucuya bırakarak, onların iddialarının ortak noktalarına, hangi dinî argümanların kullanıldığına bakılarak, yazarın bu iddialara ve argümanlara nasıl yaklaştığını yorumlamak daha doğru olacaktır.

Meşrutiyet'e meşruluk sağlamakla görevli olan yazarın, eserinde incelediği müelliflere bakıldığında, hepsi ortak birkaç hadisten veyahut da ayetten yola çıkmaktadır. Müellifler iddialarında, İslâm dininin her karşılaştığı yeni bir olayda kısas için kaynak olan, ayrıca İslâm dini için bir asr-ı saadet dönemi olan, Hz. Peygamber dönemini örnek göstermektedirler. Müelliflerin konu hakkındaki görüşleri incelendiğinde görülmektedir ki iddialar, bilimsel araçlardan, yöntemlerden uzak biçimde ortaya atılmıştır. Müellifler, Meşrutiyet'e meşruluk sağlamak için İslâm devletlerinin ve dahi içerisinde yaşadıkları Osmanlı Devleti'nin yönetim biçimini sorgulamakta, hatta Meşrutiyet'ten önce uygulanan yönetim biçimini meşru görmemektedirler. Yazar, kitapta bu noktaya şu şekilde değinmektedir:

“Musa Kazım Efendi'nin meşrutiyet uğruna Müslüman iktidarlar tarafından yaklaşık 1300 senedir devam eden siyasi bir geleneği gayri İslâmî addederek bir kalemde yanlışlaması hayli ilginçtir. O, bundan sonra da eleştirilerini sürdürmüş ve eski iktidarların 'Ulilemre (idarecilere) itaat farzdır.' diyerek bu itaatin ne gibi şartlarla kayıtlanmış olduğunu kesinlikle dikkate almadıklarını beyan etmiştir. Onların bu dayatmacı tutumlarının İslâmiyet'in ilerlemeye engel olduğu şeklinde anlaşılmasına sebep olduğunu ve II. Abdülhamid'in tahta oturmasına kadar da bu yaklaşımın bütün dünyada yayılmasına sebep olduklarını ifade etmiştir” (s. 93).

Konumuz itibarıyla eserde ilk incelenen, İttihatçı bir şeyhülislam olmasıyla da tanınan Musa Kazım Efendi'nin bu meseleyi ele alış biçimine, yazarın Musa Kazım Efendi'nin görüşleri karşısındaki tutumlarına değinmek, hem genel manada bu dönemde benzeri yazıların ve eserde incelenen yazıların ortak özelliklerini açığa çıkaracak hem de gayemize daha çok hizmet edecektir. Geri kalan kısmı ise siz okuyucuların takdirine bırakılacaktır.

Yazar, öncelikle eserini incelediği ulemanın özet bir biyografisini vererek, hangi çevrelerde eğitim gördüğünü, ne gibi düşüncelerden etkilendiğini ortaya koymuş, eserini incelediği ulemayı okuyucuya

daha iyi tanıtarak bütüncül bir bakış açısı kazandırmıştır. Örnek olarak Musa Kazım Efendi'nin biyografisini şu şekilde vermektedir:

“Musa Kazım Efendi, 1908’de II. Meşrutiyet’in ardından Maarif Nezaretinde kurulan Meclis-i Kebir-i İlmi’ye ve Meclis-i Ayan’a üye olmuştur. Şeyhülislam olarak İbrahim Hakkı Paşa, Said Paşa, Said Halim Paşa ve Talat Paşa kabinelerinde görev yapmıştır. (...) Musa Kazım Efendi, I. Dünya Savaşı’nın ardından kurulan Damat Ferit Paşa hükümeti tarafından İttihat ve Terakki’nin diğer liderleriyle birlikte tutuklanarak Bekirağa Bölüğü’nde hapsedilmiştir. Divan-ı Harb-i Örfi’de yargılanarak 13 Temmuz 1919 tarihinde 15 yıl kürek cezasına çarptırılmış ancak mahkemenin kararını ağır bulan Sultan Vahdettin, cezasını 3 yıl sürgüne çevirmiştir. Musa Kazım, sürgün bulunduğu Edirne’de 10 Ocak 1920 tarihinde vefat etmiştir. Kişilik olarak ağırbaşlı, olgun ve faziletli bir insan olduğu ifade edilmiştir” (s. 82).

Yazar, incelediği müelliflerin Batı medeniyetine karşı görüşlerine de değinerek, tam manasıyla müellifi okuyucuya tanıtmaktadır. Batı medeniyetine karşı belirgin bir tavrı olan Musa Kazım Efendi, gerçek bir medeniyetin ancak hakiki bir din/İslâm ile kurulabileceği kanaatine sahiptir. Bu hususlarda, dönemindeki İslâmcılarla aynı görüşleri paylaşmış ve gündemdeki sorunlar hakkında ıslahatçı ve yenilikçi bir duruş sergilemiştir.

Musa Kazım söz konusu meşrulaştırma akımının önde gelen temsilcilerinden biri olarak, sorunu dinî ilimlerde uygulanan metot üzerinden fakat modernist bir yaklaşımla, sistematik bir şekilde açıklamaya çalışmıştır. Musa Kazım Efendi’nin meseleye yaklaşımının, medrese ilmî geleneğinden kazanılmış tümünden gelimci bir perspektife sahip olduğunu söyleyebiliriz (s. 87). Hem müellifin hayatı hem meseleyi ele alış biçimi hakkında geniş bilgiler vererek, eserini konu aldığı her ulemayı bu üslup ve açıklık ile tanıtarak, okuyucuya daha somut bilgiler vermektedir.

Daha önce belirttiğimiz gibi dönemin uleması konuyu -bazı küçük farklar olmakla beraber- aynı yöntem ve aynı Kur’an ayetlerini açıklayarak ele almışlardır. “... İş hakkında onlara danış...”, “... Onların işleri, aralarında danışma iledir...” (s. 88) ayetleri buna örnek gösterilebilir. Bu hususta, yazarın ilahiyat kökenli olması dolayısıyla bu tür meselelere bir tarihçiden daha ziyade vâkıf olması eserin zenginliğidir. Yazar aynı zamanda, ulemanın ileri sürdüğü iddiaların bilimsel bir gözle bakıldığında ne kadar ilginçleştiğini ve söz konusu ulemanın Meşrutiyet’i meşrulaştırma amacıyla hangi noktalarda ileri gittiğini açıklamıştır. Ulemanın iddialarını tarafsız bir tutumla ele alarak, bilimsel bir gözle inceleyerek, düştükleri yanlışları okuyucuya açık bir şekilde sunmuştur.

“Musa Kazım Efendi’nin meşrutiyetin meşru olduğunu kanıtlamak için kullandığı metotlardan biri de İslâm’ın ilk devirlerinden meşruti sistemi vaatlerini destekleyecek deliller getirmektir. O, Hz. Muhammed’in kamuya ait olan her konuda daima ümmeti ile müşavere ettiğini ve hükümet görevlerini uzmanına verdiğini, görevlendirilecek kişilerin hısım, akraba, dost ve ahabp olmasını asla dikkate almadığını söylemiş ve onun bütün teveccühünün ehliyeteye yönelik olduğunu, hiçbir işte hak ve adalatten zerre kadar şaşmadığını belirtmiştir. (...) Musa Kazım Efendi, Hz. Muhammed’i iddiaları için biricik örnek olarak gösterse de ‘İslâm’da Usul-i Meşveret ve Hürriyet’ risalesinde onun hayatından kul hakkına ve adalete verdiği önemi gösteren kısa bir anekdot aktarmakla yetinmiştir. Arkasından râşid halifelerin (Hz. Ebubekir, Hz. Ömer, Hz. Osman, Hz. Ali) de onun izinden giderek, cehalet karanlığına dalmış, esaret zinciri altında inleyen bütün toplumlara insanlık, medeniyet, hürriyet, eşitlik, adalet, refah ve saadet getirdiklerini dile getirmiştir. Musa Kazım Efendi, yaptığı yorumlarla Hz. Peygamber’in kurduğu ve dört halifenin bir dünya imparatorluğu hâline getirdiği devlet ile Osmanlı Devleti’nin meşrutiyet dönemi arasında bir bağ kurmaya çalışmıştır. Daha ilginç, Hz. Peygamber ve râşid halifeler devrindeki devlet yapısının eşsizliğini ve mükemmelliğini anlatırken Meşrutiyet’in hürriyet, adalet ve eşitlik kavramlarına göndermeler yapmasıdır” (s. 90-91).

Burada ancak bir kısmını vermemize rağmen, hem ulemanın durumu hem de yazarın ulemanın iddialarını nasıl ele aldığı gözükecektir. Konusu itibarıyla tarihimizin önemli bir kırılma dönemini ihtiva

eden eser, dönemin gerek siyasi gerek toplumsal bir portesini çizebilmiştir. Ayrıca eserin ismini meydana getiren, Meşrutiyet'in meşruiyeti meselesini, dönemin ulemasının bu mesele hakkındaki görüşlerini geniş bir perspektiften okuyucuya sunmuştur.

Bu konudaki kanaatimiz; özelde Meşrutiyet kavramını inceleyen eserde, daha geniş bir perspektifle bakıldığında, aslında Osmanlı'nın çağdaşlaşma tarihinin önemli bir toplumsal olgusunu da görmek kabil olacaktır. Bu olgu din-toplum, din-devlet ve bu eser özelinde katacak olursak ulema-devlet, ulema-toplum ilişkisidir. Çağdaşlaşma dönemi dediğimiz dönem, bu unsurlar arasındaki ilişkiler, kavgalar ve hesaplaşmalarla dolu olan bir dönemdir. Bütün bu kavramları bir potada eritecek olursak, şüphesiz ki karşımıza iki kavram çıkacaktır: gelenek ve yenilik. Bu iki kavram arasındaki denge, yalnızca Türk tarihini değil, dünya tarihini de meydana getiren, çağ açan ve çağ kapatan kavramlardır. Türk tarihi özelinde bakacak olursak, bu kavramlar arasındaki mücadelede yaklaşık üç asırdır Türk milletinin yoğrulduğunu görürüz.

Hülasa, mevzubahis esere, gerek yazarın ilahiyat kökenli bir akademisyen olması, gerek mercek altına aldığı ulemadan kişilerin konu dâhilindeki dönemde tanınan kişiler olması ve daha da önemlisi, yazarın ele almış olduğu dönemi âdeta yaşayarak, usta bir üslupla kaleme almış olması eserin ayırt edici özelliklerindedir. Eser, aynı konuda yapılacak çalışmalara temel kaynak olabilecek nitelikleri haizdir. Sözü fazla uzatmadan eseri okurla baş başa bırakalım.